

АЦЭНАЧНЫЯ ДЭРЫВАТЫ З СУФІКСАМІ **-ель (-эль) / -аль (-яль) / -іль (-ыль)** У БЕЛАРУСКІХ ДЫЯЛЕКТНЫХ СЛОЎНІКАХ

В.В.Урбан
БДПУ (Мінск)

Назіраючы за фактамі аб'ектыўнай рэчаіснасці, чалавек імкнецца свядома адлюстраваць іх у выглядзе ацэнак і эмоцый. У беларускім мовазнаўстве адным з першых праблему выражэння ацэнкі даследаваў Я.Ф.Карскі, які другі выпуск другога тома "Беларусаў" прысвяціў гістарычнаму апісанню словаўтварэння і словазмянення ў беларускай мове. У працы пададзены звесткі пра словаўтваральныя магчымасці беларускіх афіксаў, іх гістарычныя змены і адзначаецца прамы пераход ад суфіксаў памяншальных да ласкальных. Для сучаснай айчынай лінгвістычнай навукі актуальным з'яўляецца даследаванне канататыўна афарбаваных як літаратурных, так і дыялектных лексічных адзінак на розных узроўнях мовы.

Вывучэнне ацэначных найменняў-характарыстык асобы на словаўтваральным узроўні дазваляе ўстанавіць асаблівасці і спецыфіку дэрывацыйных працэсаў у дыялектнай мове, а таксама вызначыць характэрныя рысы, уласцівыя словаўтваральным сістэмам абедзвюх формаў нацыянальнай мовы.

Ацэначныя субстантывы з суфіксамі **-ель (-эль) / -аль (-яль) / -іль (-ыль)** утвараюцца ад прыметнікаў, дзеясловаў і назоўнікаў і маюць розныя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні зневажальнасці, абражальнасці, асуджальнасці, грубасці і непашаны. Усе зафіксаваныя намі дэрываты ўтвараюцца паводле трох словаўтваральных тыпаў:

1. Да першага тыпу адносяцца дэрываты, матываваныя прыметнікамі, якія характарызуюць асоб па прыкмеце знешнасці, названай утваральным словам, радзей – па ўнутраных якасцях. Матывавальнымі выступаюць невытворныя (доўгі – *даўгэль* 'высокі'; ДСЗ; крывы – *крывэль* 'кульгавы'; СЦР; 'кываногі'; КСУМ; скупы – *скупэль* 'скупеча'; ТС) і вытворныя асновы прыметнікаў, фіналі якіх (-ат-, -іт-) адсякаюцца: брухаты – *брухэль* 'размерна тоўсты чалавек' (МДС); вусаты – *вусэль* 'вусач' (БДС); гамзаты – *хамзэль* 'гамзаты, гугнявы чалавек' (ДСЛ); гарбаты – *гарбэль* 'гарбатая або згорбленая асоба' (НВС, ЖНС); *гарбыль* 'тс' (ЖНС); губаты – *губэль* 'губач, губаты чалавек' (ДСЛ, ЖНС); кірпаты – *кірпэль* 'кірпаты' (ТС); мардаты – *мардзэль* 'таўстун' (ДСЛ); мурзаты – *мурзэль* 'брудны, мурзаты' (ЖНС); шчарбаты – *шчарбэль* 'бяззубы, шчарбаты' (ДСЗ, НЛ, МДСГ); цыбаты – *цыбэль* 'здравяк, вялікі чалавек' (ДСЛ). Адзіны зафіксаваны намі дэрыват, які мае станоўчую ацэнку: працавіты – *працавэль* 'хто працавіты'; *Працавель* – *старатлівы чалавек* (Рудня Астравітая Чэрв.); СПЗБ. Націск у названых ацэначных субстантывах на суфіксе (акрамя: курдупы – *курдупель* 'малы і тоўсты чалавек' (НЛ, СЦР); *курдупель* 'чалавек малога росту' (СГВ, ТС, МДСГ); *кардупэль* 'чалавек малога росту' (ДСБ); *кірдупель* 'тс' (ТС); *курдупяль* 'тс' (ЖС); *курдупяль* 'недаростак' (ЖНС); *курдупіль* 'чалавек з тоўстымі і кароткімі нагамі' (НЛ). Некаторыя з прааналізаваных дэрыватаў могуць суадносіцца з назоўнікамі: бруха – *брухэль*, вусы – *вусэль*, горб – *гарбыль* і інш.

2. Да другога тыпу адносяцца пярэтывы, матываваныя дзеясловамі, якія абазначаюць асоб па негатыўным дзеянні, названым утваральным словам. У якасці матывавальных выступаюць дзеясловы незакончанага трывання з асновай на галосны або зычны (дзяўбці): гіцаць – *гіцэль* 'хуліган, нягоднік' (СПЗБ); дзяўбці (рус. долбить) – *даўбэль* 'пра тупога чалавека' (СПЗБ); ірдзець – *ірзэль* 'здравы чырванашчокі чалавек' (КСУМ, НВС); корпацца – *карпэль* 'маруда' (НС-Т); круціць – *круцэль* 'вялікі падманшчык, ашуканец' (ЖНС, СПЗБ, КСУМ, МДСГ); *круціль* 'тс' (ДСБ); круціцца – *круціль* 'вяртун, непаседа' (ЖНС); ляжаць – *ляжбэль* 'гультай'

(б – нарашчэнне) (СПЗБ); мармытаць – *мурмэль* 'маўклівы, негаваркі чалавек' (СПЗБ); муціць – *муцэль* 'той, хто ўносіць беспарадак, блытаніну' (СПЗБ); пужацца – *пудэль* 'баязлівец, сарамлівец' (ТС); таўчыся – *таўкэль* (ч/к' – чарг.) 'чалавек, які перашкаджае нешта рабіць' (ЖНС); (вы)скрабаць, скрэбці – *скрубэль* 'скупы чалавек' (СПЗБ); хвастацца – *хвасцэль* 'хвалько' (НС); хрыпець – *хрыпель* 'хрыплівы чалавек' (ТС). Націск у аддзяяслоўных ацэначных дэрыватах звычайна на суфіксе, радзей на ўтваральнай аснове (*хрыпель*, *гіцэль*, *пудэль*).

3. Трэці словаўтваральны тып адназоўнікавых субстантываў прадстаўлены двума падтыпамі: а) словы, якія ўтвараюцца ад неадушаўлёных назоўнікаў і абазначаюць асоб па тым, што названа матывавальным словам: боб – *бобель* 'карантыш' (ТС), бурда – *бурдэль* 'чалавек з шырокім тварам' (НВС), чэрава – *чаравэль* 'пузаты чалавек' (МДСГ). Націск у названых дэрыватах свабодны; б) назоўнікі, матываваныя асабовымі пеяратывамі мужчынскага і агульнага роду: дуравей – *дуравэль* 'дурань' (СПЗБ); курда – *курдэль* 'малы ростам чалавек' (ЖС); суханда – *сухандэль* 'хто надта худы, хударлявы' (СПЗБ); худоба – *худобель* 'вельмі худы, хваравіты чалавек' (ЖНС); цюхця – *цюхцэль* 'той, хто гоўсты, непаваротлівы, абібок, гультай' (СПЗБ); *шэпша* 'стары; крываногі' – *шэпшэль* (ЖС, МСД). Націск свабодны.

Такім чынам, на словаўтваральным моўным узроўні ёсць адпаведныя сродкі (словаўтваральныя суфіксы), пры дапамозе якіх чалавек можа перадаваць ацэначныя адносіны да асобы – носьбіта пэўнай характэрнай прыкметы.

Умоўныя скарачэнні

БДС – Шаталава, Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л.Ф.Шаталава; пад рэд. Г.У.Арашонкавай. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.; **ДСБ** – Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Склад. М.М.Аляхновіч і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.; **ДСЗ** – Сцяцко, П. Дыялектны слоўнік: 3 гаворак Зэльвеншчыны / П.Сцяцко. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І.Леніна, 1970. – 134 с.; **ДСЛ** – Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С.Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.; **ЖНС** – Жывое народнае слова: Дыялектапічы зборнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.; **ЖС** – Жывое слова / Рэд. Ю.Ф.Мацкевіч, І.Я.Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.; **ЗНС** – 3 народнага слоўніка / Рэд. А.А.Крывіцкі, Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 352 с.; **КСУМ** – Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К.Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.; **МДСГ** – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова: вып. 5, 1977; вып. 8, 1980; **МСД** – Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы / Пад рэд. Ф.Янкоўскага. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І.Леніна, 1960. – 199 с.; **НВС** – Юрчанка, Г.Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. А – Л / Г.Ф.Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 280 с.; **НЛ** – Народная лексіка / Рэд. А.А.Крывіцкі, Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 288 с.; **НС** – Народнае слова / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 355 с.; **НС-Т** – Народная словатворчасць / Рэд. А.А.Крывіцкі, І.Я.Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 336 с.; **СГВ** – Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; рэд. Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. Т. 1 – 5.; **СЦР** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. / Пад рэд. Е.С.Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.; **ТС** – Тураўскі слоўнік: У 5 т. / Склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я.Яшкін і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987. Т. 1 – 5.